

Mwongozo wa kuandika lugha ya Gitemi

*Gitaabu Ky'oleteya
Bw'andeka Gitemi*

DIBAJI

Kitabu hiki kimeandikwa kwa Batemi wanaopenda kujifunza jinsi ya kuandika lugha yao ya Gitemi. Kitakuwa msaada kwa waandishi wa lugha ya Gitemi na mwongozo, hasa katika hatua za kwanza za kuandika lugha yao. Lakini hata baada ya kupata uzoefu fulani katika maandishi ya Gitemi, kitakuwa kama mwongozo kwao.

Mwongozo ni kiongozi ili ukuongoze vizuri kufikia lengo hilo la kuandika lugha yako ya Gitemi. Tafadhali tumia kwa uangalifu ili lugha ya Gitemi iweze kuandikika na kusomeka kwa urahisi.

Kitabu hiki kimechapwa mara ya kwanza na Habari Maalum Press, Arusha, mwezi wa sita, 2006.

Tunapenda kuwashukuru waliohudhuria wakati wa kuandaa kitabu hiki. Hatimaye, tunawakaribisha kuleta kwetu maoni au mapendekezo yenu kuhusu kitabu hiki au mawazo juu ya maendeleo ya lugha ya Gitemi.

Klaus-Peter & Christine Derungs

YALIYOMO

	<i>Ukurasa</i>
Dibaji	2
Yaliyomo	2
Herufi za Gitemi	3
Irabu (au vokali)	4
Irabu nyepesi na nzito	5
Irabu tofauti zinazopakana	6
Konsonanti	7
Konsonanti tofauti zinazopakana	9
Kanuni ya isimu ya Dahl	11
Kutenga maneno	11
Uwekaji vituo	14
Kanuni kwa mwandishi	15
Orodha ya maneno	16

1. Herufi za Gitemi

Alama za herufi za Gitemi zinafanana na zile za Kiswahili. Mara nyingi herufi za Gitemi zina mwenzake katika alfabeti ya Kiswahili. Lakini kuna zingine hazina mwenzake wa Kiswahili. Herufi zao zimeundwa kufuatana na nadharia ya lugha zikikopwa kutoka katika lugha za kibantu ambazo lugha ya Gitemi ni moja wapo.

Herufi zote za Gitemi ni:

A B D E ϵ G G H H I J K L M N NG' NY' O $\mathcal{O}$ R S T U W Y

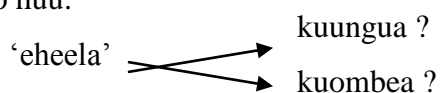
1.1 Jedwali la Irabu

<i>Herufi</i>	<i>Gitemi</i>	<i>Kiswahili chake</i>
<i>A</i>	<i>a</i>	nghati
<i>E</i>	<i>e</i>	nyumbu
<i>ϵ</i>	<i>ϵ</i>	jina
<i>I</i>	<i>i</i>	ebina
<i>O</i>	<i>o</i>	ϵ ghoje
<i>$\mathcal{O}$</i>	<i>$\mathcal{o}$</i>	kibanda
<i>U</i>	<i>u</i>	musisi
		mbegwa
		uji
		mbura
		mvua

1.2 Irabu (Vokali)

Utofauti mkubwa wa maandiko ya Gitemi ni kwamba kuna irabu saba, yaani kuna irabu mbili zaidi ya zile za Kiswahili. Zile herufi mpya ni: ' ϵ ' na ' $\mathcal{O}$ '. Zitasaidia kutofautisha maana ya maneno:

Angalia mfano huu:

Kwa njia ya kusoma hatuwezi kujua maana yake ni ipi!

Lakini tukitumia alfabeti mpya ya Gitemi:

<i>Gitemi</i>	<i>Kiswahili chake</i>
eheela	kuungua
ϵ heela	kuombea

Mifano mingine:

Gitemi

Kiswahili chake

ekola	kukua
ekola	kukuta

etoola	kuishi
etoola	kuchukua

Tahadhari:

Kwa ajili ya kutofautisha herufi 'ε' na 'e' pamoja na 'ɔ' na 'o' tunaziita:

Irabu nyepesi (o, e) na

Irabu nzito (ɔ, ε)

Irabu nyepesi e/o

Irabu nzito ε/ɔ

Gitemi

Kiswahili

Gitemi

Kiswahili

ebeela
eberya
eteēja

kuambia
kuiva
kuepuka

εβεελα
εβεεβεερα
εδεκα

kukodisha shamba
kupiga haro
kushangaa

belati
bwehwa
tereni

wapwa
pengo
nguzo

Batemi
bweelo
ete

wakulima/Wasonjo
mbuga
teke, nyayo

ebooka
ebola
ebyoola

kuamka
kukosa
kufunua

εboha
εtoḡola
εboora

kufunga
kuipua
kukwangua

byooma
biroha
ekono

ushanga
mti fulani
ganda

binogho
riiko
etongo

matope
jiko
baraza la wazee

1.3 Ulinganifu wa irabu

Hali ya irabu zinazokaa karibu ya irabu ya mzizi wa neno zitalingana. Yaani, irabu ya mzizi ikiwa *nzito* (*ε au ɔ*), irabu nyingine inayokaa karibu itakuwa nzito pia. Irabu ya mzizi ikiwa *nyepesi* (*e au o*), nyingine karibu itakuwa nyepesi vilevile, k.m.

εtεma	siyo	εtεma
εsɔka	siyo	εsɔka

Mifano ndani ya vitenzi:

<u>Herufi</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili chake</u>
ε	<i>εtεma</i>	<i>kulima, ini</i>
	<i>εkerya</i>	<i>kuondoa, kuvusha</i>
	<i>εheela</i>	<i>kuombea</i>
e	<i>eheela</i>	<i>kuungua</i>
	<i>ebeela</i>	<i>kuambia</i>
ɔ	<i>εbɔha</i>	<i>kufunga</i>
o	<i>ebooka</i>	<i>kuamka</i>

Vilevile tunakuta kanuni ya ulinganifu katikati ya nomino:

<u>Herufi</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili chake</u>
ε/ɔ	εtɔngɔ	baraza la wazee, msingi
	εsεεjε	kwato
	εrɔnyi	tai
e/o	nsonjo	ngwara
	sese	mbwa
	nyongo	mzinga wa udongo
	ero	sauti

1.4 Irabu ndefu

Pamoja na irabu saba kuna nyongeza ya kila irabu inaweza kuandikwa ndefu au fupi. Sikiliza kwa makini urefu wa kila irabu, k.m.

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili chake</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili chake</u>
εεεera	kwenda	εεεera	kupima
etoola	kuishi	etola	kutoboa
emiisa	kubariki	emisa	kusimia

Upande wa sarufi, urefu wa irabu ‘a’ unaonyesha nyakati au hali inayozungumzwa, k.m.

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili chake</u>
Egolo na agorire biligo.	Jana nilinunua ndizi.
Egolo na ale na agola biligo.	Jana ningalinunua ndizi.
A agola biligo...	Akinunua ndizi...

Mifano mingine ya maneno yenye irabu ndefu:

<u>Irabu</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili chake</u>
aa	biba aa syo	maua
ee	buse ee le	kitanda
εε	gh εε ru	kivuli
ii	rii ko	jiko
oo	byo oo ma	shanga
oo	εs oo ma	kusoma
uu	su u ba	chupa

1.5 Irabu tofauti zinazopakana

Irabu tofauti zikipakana zitaandikwa kama katika Kiswahili bila kuingiza herufi za w au y, k.m.

<u>Herufi</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili chake</u>
ai	mai	maji
	esai	mkia

<i>au</i>	ghajau	ndama
	ehaudya	kufariji
<i>ae</i>	maega	swala granti
	elubaegi	mahindi
<i>ou</i>	ghorou	sherehe
<i>ei</i>	sei	tu
	tugεεri	twendeni

2. Konsonanti

2.1. Jedwali la kotonanti

	<u>Herufi</u>	<u>Kitaalam</u>	<u>Mfano wa Gitemi</u>	<u>Kiswahili chake</u>
B	<i>b</i>		buseele	kitanda
D	<i>d</i>		darawedi	swala impala
G	<i>g</i>		gatoarjo	sungura
H	<i>h</i>		horiga	kigoda, kiti
J	<i>j</i>		jughughuni	mbu
Gh	<i>gh</i>	/χ/	ghajau	ndama
K	<i>k</i>		kabaga	paka mdogo
L	<i>l</i>		lubanga	panga
M	<i>m</i>		mahiga	mafiga
N	<i>n</i>		nanga	shuka
Ng'	<i>ng'</i>	/ŋ/	ng'orooji	nge
Ny	<i>ny</i>	/ɲ/	nyonyi	ndege
R	<i>r</i>		ribira	chungu cha kuwekea asali
S	<i>s</i>		samaja	nungunungu

T	t	taara	mlima
W	w	wasega	mondo
Y	y	muyaga	upepo

Tahadhari: Konsonanti ambazo ni tofauti za Kiswahili:

Kuna konsonanti aina mbili ambazo ni tofauti na zile za Kiswahili- ‘gh’ na ‘ny’.

2.2. Herufi ‘gh’

Herufi ‘gh’ inatamkwa tofauti na mwenzake wa Kiswahili, yaani inatamkwa bila sauti. Zingatia mfano huu:

‘**lgha**’ (Kiswahili)   na   ‘**buughu**’ (Gitemi)

Mifano:

<i><u>Gitemi</u></i>	<i><u>Kiswahili chake</u></i>
ghajau	ndama
ghorou	sadaka, ibada
bughuuji	uimbaji
buughu	mavumbi
eghuunda	kuwa giza

2.3. Herufi ‘ny’

Sauti ‘ny’ ya Gitemi in tofauti ya ‘ny’ ya Kiswahili. Zingatia matamshi tofauti:

kufanya (Kiswahili)   na   **emanya** (Gitemi)

Mifano:

<i><u>Gitemi</u></i>	<i><u>Kiswahili chake</u></i>
emanya	kujua
nyonyi	ndege
erɔɔnya	kulia kwa sauti ya masikitiko
etɔɔnya	kuanguka
eghunya	kukonyeza, kuelekezea
nyaanyi	wivu

Tahadhari: Ni muhimu kutofautisha na kuandika kwa makini ‘ny’ na ‘ni’.

Gitemi

Kiswahili chake

egorania

kuuza

siyo 'egoranya'

ebania

kuonyesha

siyo 'ebanya'

emogania

kukusanya

siyo 'emoganya'

2.4. Kuingiza konsonanti 'w' na 'y'

Kuna sehemu chache katika lugha ya Gitemi inatakiwa kuingiza 'w' au 'y' katikati ya irabu mbili zinazofuatana.

Herufi

Gitemi

Kiswahili chake

w

ghorowane

nyumba ya ibada
ya miungu

yawa

yangu

y

eyo

ile

bujoya

manyoya

2.5. Konsonanti tofauti zinazopakana

a) Herufi za 'm' na 'n' zinaweza kutangulia konsonanti nyingine, k.m.

Herufi

Gitemi

Kiswahili chake

mb

mbura

mvua

nd

ndaghwa

ngozi

ng

ngeki

punje, aina ya mdudu

nj

njoto

nyota

ngh

nghobi

ngozi ilioshonwa kama mkeka

nk

nkoba

radi

ns

nsoha

kibuyu kikubwa

nt

ntyanyi

mnyama wa pori, nyoka

b) Konsonanti nyingi zinaweza kufuatwa na ‘w’:

<u>Herufi</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili chake</u>
<i>bw</i>	bw εelo	mbuga
<i>gw</i>	gw eheti	upande wa chini
<i>kw</i>	kw εela	alfajiri
<i>lw</i>	lw aala	kucha

c) Konsonanti nyingi zinaweza kufuatwa na ‘y’:

<u>Herufi</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili chake</u>
<i>by</i>	by aala	vidole
<i>ky</i>	ky aho	kibuyu
<i>ry</i>	ry aari	hatari

Zingatia: Ikiwa ‘s’ inafuatwa na herufi ‘y’ (sy), matamshi yake yanaweza kuwa ‘**sh**’ au ‘**sy**’.

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili chake</u>
mugharisya	mwanamke siyo ‘mughar isha ’
gisyomba	Kiswahili, kigeni siyo ‘gish omba ’
esya	kusaga siyo ‘esh a ’
eragusya	kusindikiza siyo ‘eragush a ’

Zingatia kutofautisha herufi za ‘yy’ ziandikwe kwa makini ili kuzitofautisha na ‘y’ moja tu, k.m.

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
<i>oyyo</i>	<i>huyo</i>	<i>oyo</i>	<i>huyu</i>
<i>kobiyya</i>	<i>kofia</i>	<i>bujɔya</i>	<i>manyoya</i>
<i>robiyya</i>	<i>fedha</i>	<i>eyɔ</i>	<i>hiyo</i>
<i>nguyya</i>	<i>mbwa</i>		

2.6. Kanuni ya isimu ya Dahl (Dahl's Law)

Ikiwa konsonanti zinazofuatana za mwanzo wa neno ni aina nyepesi (bila sauti), ile ya kwanza hubadilika kuwa nzito (yenye sauti), k.m.

<i>Gitemi</i>	<i>Kiswahili</i>	<i>Gitemi</i>	<i>Kiswahili</i>
<i>gatooyo</i>	sungura	<i>kadarawedi</i>	<i>swala mwekundu mdogo</i>
<i>gikuburi</i>	<i>chungu kikubwa cha kuhifadhia maji</i>	<i>kigambo</i>	<i>lugha</i>

Mifano mingine:

<i>Gitemi</i>	<i>Kiswahili chake</i>	
Gitemi	lugha ya Batemi, desturi, mila, tawi	siyo 'kitemi'
gighore	uji	siyo 'kighore'
kaburu kibugu	chungu kidogo jambo	
gukaghayya kimwe gusikelo	ilikuwa hivi... sikio, habari	siyo 'kukaghayya' siyo 'kusikelo'

2.7. Viambishi vya nomino (Noun Classes 1 & 3)

Wakati wa kiambishi cha nomino 'mu' (k.m. 'mulakolo') ni lazima kuandika 'u', ingawa wakati wa kutamka inawezekana kusema 'mlakolo' (yaani bila 'u').

<i>Gitemi</i>	<i>Kiswahili chake</i>	
mulakolo	mzee	siyo 'mlakolo'
muhoko	mhogo	siyo 'mhoko'
mubye	mshale	siyo 'mbye'

3. Kutenga maneno

Kanuni za kutenga maneno

Ili tumsaidie msomaji wetu, mipaka yote katikati ya maneno yawekwe wazi. Mara nyingi mipaka katikati ya maneno itagunduliwa tu bila kuifikiria sana. Mwandishi akijisomea maandiko yake polepole, kawaida atagundua pumzi ndogo katikati ya maneno.

Mara nyingine lakini ni vigumu kugundua mpaka ambapo neno fulani linakwisha na neno lingine linaanza. Ukihitaji kuamua kama vipande viwili ni neno moja au maneno mawili utapata msaada kwa kujiuliza maswali yafuatayo:

- a. Je, inawezekana kutamka kila kipande peke yake na kuleta maana fulani?
Ikiwa ni hivyo, kawaida kila kipande ni neno moja. Isipokuwa hivyo, inawezekana vipande hivyo viko katika neno moja tu.
- b. Je, inawezekana kuingiza neno lingine katikati ya vipande hivi viwili?
Ikiwa ni hivyo, kawaida kila kipande ni neno moja. Isipokuwa hivyo, inawezekana vipande hivyo viko katika neno moja tu.

3.1. Viunganishi vya maneno

Kuna maneno madogomadogo yanayokaa katikati kuonyesha uhusiano wa yale maneno. Ikiwa kwenye mipaka ya yale maneno irabu mbili zinapakana, irabu moja inaachwa na mkato unaandikwa, k.m.

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili chake</u>	
bantu b'etongo	watu wa baraza	siyo 'bantu ba etongo'
mbao jy'eriije	mbao za mlango	siyo 'mbao jwa eriije'
mugond'egolo	shambani	siyo 'mugonda egolo'
kw'egolo	juu	siyo 'kwa egolo'
kw'eheti	chini	siyo 'kwa eheti'

3.2. Maneno madogomadogo

Kuna maneno madogomadogo yanayojitegemea kimaana, nayo yasiunganishwe kimaandishi. Yataandikwa peke yao.

Mifano:

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili chake</u>	
Tule ho.	Tupo hapo.	siyo 'Tuleho.'
Bale ko?	Wako wapi?	siyo 'Baleko?'
Aendeleate bo?	Anaendeleaje?	siyo 'Aendeleatebo?'
Bageerate haha?	Wanaenda wapi?	siyo 'Bageeratehaha?'
Bakesyaala le?	Wataingia lini?	siyo 'Bakesyaalale?'

3.3. Kiunganishi ‘na’

Kiunganishi *na* itaandikwa kama neno peke yake. Ikifuatwa na neno linaloanza na irabu, irabu moja inaachwa, k.m.

<i><u>Gitemi</u></i>	<i><u>Kiswahili chake</u></i>	
ekomi n’ebele	kumi na mbili	siyo ‘ekomi na ebele’
n’ebu	na jivu	siyo ‘na ebu’
n’enagha	na mtoto mdogo	siyo ‘na enagha’

3.4. Kiunganishi ‘ni’

Vilevile, kiunganishi *ni* kitaandikwa peke yake. Amri ya irabu mbili zinazopakana inafanya kazi hapa pia.

<i><u>Gitemi</u></i>	<i><u>Kiswahili chake</u></i>	
n’ebuga	ni kusema	siyo ‘ni ebuga’
n’egɛɛra	ni kwenda	siyo ‘ni egɛɛra’

Lakini: Mbele ya neno linaloanza na *m* au *n*, ni lazima kuandika *ni* hata kama wakati wa matamshi haisikiki.

<i><u>Gitemi</u></i>	<i><u>Kiswahili chake</u></i>	
Mugharisya oyyo ni mujaregu.	Huyo mama ni mwema.	siyo ‘Mugharisya oyyo mjaregu.’
Ni monto.	Ni mtu.	siyo ‘Monto.’

3.5. Kikanushi

Tumia kanuni ya kuingiza mkato wakati wa kuandika kikanushi, k.m.

<i><u>Gitemi</u></i>	<i><u>Kiswahili chake</u></i>	
Haab’esumbula bantu!	Usiwasumbue watu!	siyo ‘Haaba esumbula bantu!’
Haab’eghayya bobyoy!	Usifanye hivi!	siyo ‘Haaba eghayya bobyoy!’

3.6. Vighairi

Vighairi ni maneno ambayo mizizi yao hurudiwa kuleta maana nyingine. Tunaandika vighairi bila ya kutenga maneno katikati, k.m.

<u><i>Gitemi</i></u>	<u><i>Kiswahili chake</i></u>	
ejaghajagha	kuchomachoma	siyo ‘ejagha jagha’
eghanjaghanja	kukanyagakanyaga	siyo ‘eghanja ghanja’
emitimita	kunyonyanyonya	siyo ‘emiti mita’

3.7. Ideofoni

Ideofoni ni maneno ambayo yanawakilisha sauti. Mara nyingi haya maneno hayafuati utaratibu wa isimu ya lugha ya Gitemi. Inawezekana kuunganisha herufi ambazo kwa kawaida haiwezekani.

<u><i>Gitemi</i></u>	<u><i>Maana chake</i></u>
<i>ghwaraghwara</i>	<i>sauti ya kukwangua</i>
<i>karr</i>	<i>sauti ya kupasua kitu</i>
<i>kwirikwiri</i>	<i>sauti ya kicheko</i>
<i>kwεε</i>	<i>kung’aa</i>
<i>bolobolo</i>	<i>sauti ya maji</i>
<i>subu</i>	<i>sauti ya kutosheleza</i>

4. Uwekaji Vituo

Ni muhimu kuweka alama za vituo vizuri, ili msomaji asichanganyikiwe. Alama za vituo zitamsaidia msomaji kugundua mwanzo na mwisho wa sentensi, maswali, kauli halisi n.k.

1. Kila sentensi ianze na herufi kubwa:

Monto oyyo n’arware.

2. Kila sentensi iishe kwa nukta (.), alama ya kuuliza (?) au alama ya mshangao (!). Alama ya kuuliza (?) itumiwe kwa maswali tu. Alama ya mshangao (!) haitumiki kwa sentensi tu zinazoonyesha mshangao, lakini pia kwa sentensi au maneno ambayo yanaonyesha furaha, uchungu, mshtuko au amri. Nukta (.) itumiwe kwa sentensi zote nyingine:

Haale monto omwε aale na baana babele.

***Haab'ujuura!
Obagola ngobi elenga?***

3. Mkato (,) pia unaitwa koma. Utumiwe kama kuna kituo au mapumziko fulani katikati ya sentensi au kwa kugawa sentensi ndefu, ili isomeke rahisi zaidi:

***Dhɔ asub'ehagela, akaruga.
Arunerere etema, aasuba, akajagha bihuti.***

4. Pia mkato utumiwe kama kuna orodha ya vitu:

Nsenge hale ntyanyi bo darawedi, mbɔghɔ, njage, njagu, na ngɔ.

5. Mkato utumiwe pamoja na alama za dondoo (“...”) kwa dondoo, yaani kauli halisi (maneno halisi aliyoyatumia msemaji mwingine). Sentensi inayodondolewa ianze na herufi kubwa. Hasa usisahau kufunga dondoo, ili msomaji afahamu kauli halisi inaishia wapi:

Ɛse mukolo akamubeela, “Karahe mai!”

6. Alama za dondoo zitumiwe tu mwanzo na mwisho wa dondoo, hata kama kuna sentensi kadhaa katika dondoo moja:

Ɛse mukolo akamubeela, “Karahe mai! Ondetele. Raberya mbori jhaab'esyaala mugond'egolo.”

7. Alama za dondoo (“...”) pia zitumiwe kwa maneno yanayoiga sauti ya kitendo fulani:

Mute lilya jubagwere jukabuga “paaa.”

8. Kwa dondoo ndani ya dondoo tutumie alama za dondoo zenye mkato moja moja (‘...’) tu.
9. Alama za dondoo (“...”) pia zitumiwe kwa kuonyesha neno geni katika maandiko (angalia namba 9 “Maneno yaliyokopwa”).

5. Kanuni kwa mwandishi

- Ujiulize kama mpigataipu angeelewa maandishi yako. Kabla hujapeleka maandishi yako kwa mpigataipu lazima ucheke maandiko yote. Kagua mambo yafuatayo na kuhakikisha kwamba makosa yote yasahihishwe:
- Tahajia sahihi ya herufi zote, hasa irabu nzito (ɛ na ɔ) na tofauti kati ya irabu ndefu na fupi.
- Kutenga maneno kufuatana na kanuni zilizokubaliwa.
- Neno fulani likiandikwa kwa njia fulani, uliandike hivyo kila mahali (“Consistency”).
- Mwanzo na mwisho wa kila sentensi uwe wazi.
- Matumizi sahihi ya herufi kubwa (mwanzo wa sentensi, mwanzo wa dondoo, majina).
- Matumizi sahihi ya alama za vituo, hasa alama za dondoo.
- Usikate maneno katikati kwa sababu ya kufika mwishoni mwa mstari; bora kuanza mstari mpya kabla kubanisha neno jipya mwishoni kwa mstari.
- Kugawa maandiko kwa aya mbalimbali kulingana na maana yao.
- Usisahau kichwa cha habari

6.Orodha ya maneno:

- a -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
batana	<i>vijana</i>	baraki	<i>nyama inayofunika mapafu</i>
baka	<i>wanawake</i>	kibanda	<i>kifurushi cha tumbaku</i>
babyari	<i>warithi wa ndugu wa baba mtu</i>	bata	<i>msaada</i>
Baturi	<i>wahunzi</i>	bighoba	<i>sikukuu</i>
bakumba	<i>watu</i>	bajyao	<i>wakina mama</i>

- aa -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
esyaala	<i>kuingia</i>	byaala	<i>vidole</i>
baana	<i>watoto</i>	bubaana	<i>utoto</i>
bamaama	<i>wajomba</i>	haara	<i>upande</i>
bibaasyo	<i>maua</i>	buhaabe	<i>umaskini,uache</i>
ehaaje	<i>chuma, mfano wa chetezo</i>	ghaaba	<i>kiu</i>
busaari	<i>uzinzi</i>		

- b -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
biroha	<i>miti fulani</i>	benamijye	<i>viongozi wa jadi</i>
bibugu	<i>mambo</i>	bibondo	<i>ghala za ngozi</i>
bidigho	<i>minyaa</i>	bighoba	<i>sikukuu</i>
bighoori	<i>mawimbi</i>	bihuti	<i>uchafu</i>
bijogo	<i>bangili</i>	birato	<i>viatu</i>

- d -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
edadagha	<i>kuonja</i>	daghuyya	<i>kisu</i>
edatu	<i>tatu</i>	daghama	<i>asubuhi</i>
darawedi	<i>swala</i>	edaba	<i>kushika</i>
edandatu	<i>sita</i>	eduga	<i>kujifunika</i>
edoghora	<i>kutazama</i>		

- e -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
ebu	<i>jivu</i>	ebina	<i>jina</i>
ebele	<i>mbili</i>	ebwε	<i>jiwe</i>
egamba	<i>kuongea</i>	eguha	<i>mfupa</i>
egunku	<i>njiwa</i>	eghondoro	<i>shoka</i>
eghwasa	<i>kuwa nzuri, kufaa</i>		

- ee -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
ebeeha	<i>kuwa mkali</i>	eeji	<i>kadha, baadhi</i>
heeda	<i>mgawo</i>	majyeegi	<i>uzima</i>
lujyeele	<i>unywele</i>	meeje	<i>jina la mahali</i>
miseera	<i>mifereji</i>	gihageeri	<i>ufagio</i>

- ε -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
budeki	<i>mshangao</i>	buseri	<i>usafi, utakatifu</i>
bwerēhi	<i>uongo</i>	Gitemi	<i>desturi, mila, tawi</i>
gukenda	<i>masika</i>	kijwena	<i>siafu</i>
kiberε	<i>kipekecho</i>	gighore	<i>uji</i>
kibeki	<i>mswaki</i>	kigerε	<i>nyundo</i>

- εε -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
bεεgōbi	<i>wamasai</i>	ghεeru	<i>kivuli</i>
ghεerune	<i>kivulini</i>	kweeri	<i>majira</i>
gisεεlo	<i>dunia, ulimwengu, ngozi</i>	lwεεro	<i>turuwali, hema</i>

- g -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
gai	<i>twiga</i>	gantū	<i>kitu</i>
gatooyo	<i>sungura</i>	gurangura	<i>goti</i>
gasangeta	<i>mkuki</i>	gituru	<i>bega</i>
gighundye	<i>giza</i>	gisεεlo	<i>dunia, ngozi</i>
gighundu	<i>wingu</i>	gikuba	<i>kifua</i>
gighōba	<i>sherehe</i>	gighore	<i>uji</i>

- gh -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
ghajau	<i>ndama</i>	ghorowane	<i>nyumba ya ibada ya miungu</i>
ghau	<i>uwezo</i>	nghoyo	<i>kope za macho</i>
ghæru	<i>kivuli</i>	nghororo	<i>kunguru</i>
ghæra	<i>harufu</i>	ghaari	<i>joto,kiangazi</i>
nghobera	<i>tumbili</i>	ghaaba	<i>kiu</i>
ghonio	<i>baba yako</i>		

- h -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
halooha	<i>sura nzuri</i>	hoyanga	<i>korongo</i>
hantu	<i>mahali</i>	huura	<i>mashamba ya kilimo cha umwagiliaji</i>
haara	<i>upande wa</i>	humadi	<i>watu</i>
heeda	<i>mgawo,sehemu</i>	hinga	<i>funga</i>
horiga	<i>stuli</i>	huma	<i>toka</i>
hoola	<i>pepeta</i>	hagela	<i>fagia</i>

- i -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
iyya	<i>mtoto wa kike</i>	gihuri	<i>kinu</i>
ingemana	<i>ya karibu</i>	kijoomi	<i>lango, ukoo</i>
kibeki	<i>mswaki</i>	kibono	<i>kiuno</i>
kibelo	<i>paja</i>	hira	<i>peleka</i>
kigokolo	<i>kiwiko cha mkono</i>	hikya	<i>weza, sindikiza</i>
kigi	<i>manyigu</i>	giryaa	<i>nyima</i>

- ii -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
kiiro	<i>mkonga wa tembo</i>	riiso	<i>chemchemi ya maji, jicho</i>
riiko	<i>jiko</i>	riiba	<i>piga kwa kugonga</i>
kiijo	<i>kidari</i>	miibwa	<i>miba</i>
miisa	<i>bariki</i>	hiila	<i>kanda</i>

- j -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
jalo	<i>njaa</i>	njaghamba	<i>dume,shujaa</i>
jate	<i>yatupe</i>	njoki	<i>nyuki</i>
juba	<i>palilia</i>	njau	<i>ng'ombe dume</i>
juhe	<i>mto</i>	jeba	<i>fyeka</i>
jubula	<i>chomoa,uliza ili</i>	juri	<i>kasuku</i>
	<i>kujua kwa undani</i>		
jabola	<i>piga</i>	jyau	<i>mama mkwe</i>

- k -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
kibondo	<i>ghala ya ngozi</i>	kyobo	<i>ala</i>
kajwale	<i>digidigi</i>	kyaho	<i>kibuyu</i>
kania	<i>mdomo</i>	kama	<i>kamua</i>
keba	<i>kata</i>	kirero	<i>kidevu</i>
kirigaani	<i>shavu</i>	kyaala	<i>kidole</i>
kiriryanse	<i>kivuli</i>	kela	<i>ruka</i>

- l -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
laala	<i>lala</i>	loko	<i>kuni</i>
labu	<i>kesho</i>	lubina	<i>nyongo</i>
laanga	<i>hali</i>	lubagu	<i>rua,uzio</i>
leha	<i>lipa</i>	lugho	<i>ushanga, kamba</i>
lohe	<i>kiganja</i>	luleme	<i>ulimi</i>
lohyo	<i>sime</i>	lubanga	<i>panga</i>

- m -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
madagha	<i>machuma,mapambo</i>	mutwe	<i>kichwa</i>
magori	<i>biashara,mafungu</i>	meeso	<i>macho</i>
magolo	<i>miguu</i>	mariba	<i>maziwa</i>
maguha	<i>mifupa</i>	maryolo	<i>pua</i>
maguta	<i>mafuta</i>	mai	<i>maji</i>
magego	<i>meno</i>	mahiga	<i>mafiga</i>

- n -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
namoro	<i>mbogoro</i>	nungu	<i>mbuni</i>

nanga	<i>shuka</i>	nyonyi	<i>ndege</i>
ndaghuyya	<i>kisu</i>	njage	<i>punda milia</i>
ndaahu	<i>beberu(mbuzi)</i>	njala	<i>kucha</i>
ndorome	<i>dume(kondoo)</i>	nyumba	<i>nyumba</i>
ndaghami	<i>damu</i>	ngele	<i>ngiri</i>

- ng' -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
ng'alala	<i>nzige</i>	ng'iti	<i>fisi</i>
ng'adaba	<i>dhambi</i>	ng'akuri	<i>kipofu</i>
ng'eteri	<i>kiongozi</i>	ng'ende	<i>muda</i>

- ny -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
nyama	<i>nyama</i>	nyongo	<i>mzinga wa udongo</i>
nyanyi	<i>wivu</i>	nyumba	<i>nyumba</i>
nyonyi	<i>ndege</i>	nyurya	<i>gogona</i>
ntyanyi	<i>wanyama,nyoka</i>	nyihya	<i>punguza</i>
nyuka	<i>vuta</i>	nyigha	<i>shika</i>
nyaamu	<i>faini anayotozwa</i>	munyolo	<i>aina fulani ya</i>
	<i>mwizi</i>		<i>upele mdogo</i>
			<i>mdogo kama</i>
			<i>ukurutu</i>

- o -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
oghwana	<i>mbuzi jike</i>	ogeha	<i>kuwa kali</i>
oma	<i>kukauka</i>	onola	<i>kumenya</i>
ojya	<i>kusikia</i>	omola	<i>kubandua</i>
ojorya	<i>jaza</i>	olya	<i>yule</i>
osa	<i>kukandika</i>	omeela	<i>kung'ang'ia</i>
omerya	<i>bandika</i>	omwe	<i>mmoja</i>

- oo -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
byooma	<i>ushanga</i>	esoora	<i>kutafuta</i>
byoomo	<i>vikavu</i>	lusooro	<i>chuki</i>
ehoola	<i>kupepeta</i>	ng'orooji	<i>nge</i>
hoomo	<i>pakavu</i>	looji	<i>mafuriko</i>
etoola	<i>kuishi</i>		

- ᠑ -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
edoghora	<i>kutazama</i>	nghoghoro	<i>kunguru</i>
eghoroba	<i>kuzeeka</i>	ejokela	<i>kurudia</i>
bujogosi	<i>uchokozi</i>	egholola	<i>kunyosha</i>
eghona	<i>kukoroma,</i> <i>kuzunguka</i>	oho	<i>hapa</i>
nghororo	<i>uchafu</i>	eboha	<i>kufunga</i>
nghobera	<i>tumbili</i>		

- ᠒ -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
noola	<i>chonga</i>	esoma	<i>kusoma</i>
nossa	<i>cheza</i>	nsoko	<i>bwawa</i>
bighori	<i>mawimbi</i>	esoka	<i>kuhemea</i>
joma	<i>mafua</i>	olola	<i>kutengeneza matuta</i>
oma	<i>salaamu ya</i> <i>asubuhi</i>	busoka	<i>mawashiwashi</i>
etola	<i>kuchukua</i>	kajolo	<i>mkanda wa ngozi</i> <i>wa kubebea mizigo</i>

- r -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
ribira	<i>aina ya chungu cha</i> <i>kuwekea asali</i>	erima	<i>kuzimika</i>
reeri	<i>udongo</i>	riha	<i>piga</i>
riga	<i>rika</i>	raha	<i>chota</i>
riiko	<i>jiko</i>	Raghari	<i>Kisangiro</i>
riiso	<i>jicho</i>	runguta	<i>rungu</i>
robiyya	<i>pesa</i>	ryaari	<i>hatari</i>

- s -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
samaja	<i>nungunungu</i>	nsenge	<i>pori</i>
esaka	<i>kichaka</i>	esaeka	<i>kueseka</i>
eseka	<i>kucheka</i>	esai	<i>mkia</i>
esama	<i>kuanza</i>	esagata	<i>kuwinda</i>
esuma	<i>kujaribu</i>	esoma	<i>kusoma</i>
esima	<i>kuchimba</i>	eseema	<i>kuchunga</i>

- t -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
---------------	------------------	---------------	------------------

taara	<i>mlima</i>	tugala	<i>vaa (viatu)</i>
taaga	<i>bomoa</i>	turana	<i>kutana</i>
tala	<i>hesabu</i>	tura	<i>twanga,piga</i>
ta	<i>tupa</i>	teleka	<i>pika</i>
tega	<i>tega</i>	tuma	<i>shona</i>
tema	<i>lima</i>	etema	<i>ini,kulima</i>

- u -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
bubeju	<i>ubaya</i>	luseya	<i>taya</i>
buta	<i>upinde</i>	lubagu	<i>rua,uzio</i>
rukere	<i>sufuria</i>	luga	<i>kamba</i>
bughara	<i>akili</i>	bugeni	<i>ugeni</i>
bughagha	<i>ubongo</i>	butoolo	<i>maisha</i>
bulolo	<i>uchungu</i>		

- uu -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
ruuha	<i>kuwa butu</i>	eghuuja	<i>kuimba</i>
eruuna	<i>kusimika</i>	gutuune	<i>asubuhi</i>
suuba	<i>chupa</i>	huusu	<i>aina fulani ya mnyama</i>
busuuji	<i>upotofu</i>	ehuusa	<i>kuteleza</i>
suuha	<i>nyuma</i>	buughu	<i>vumbi</i>
suumi	<i>boma</i>	bughuuji	<i>uimbaji</i>
ghuura	<i>mchuzi wa nafaka</i>	eghuuma	<i>kuinama</i>

- w -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
wasega	<i>aina fulani ya mnyama</i>	wayyo	<i>wako</i>
wabaka	<i>mwanamke</i>	wehe	<i>wake</i>
wabalome	<i>mwanaume</i>	mwawa	<i>nyumbani kwangu</i>
weka	<i>mwenyewe</i>	mwenihe	<i>mtoto wake</i>
weto	<i>kwetu</i>	mwaana	<i>mtoto</i>
wenyu	<i>kwako</i>	wawa	<i>wangu</i>

- y -

<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>	<u>Gitemi</u>	<u>Kiswahili</u>
----------------------	-------------------------	----------------------	-------------------------

muyyaga
yawa
yεhe
yeto
yenyu
kyaho

upepo
yangu
yake
yetu
yenu
kibuyu

eyya
yεε
kyeto
kyobo
kyawa
yɔɔbo

kwenda
hapana
chetu
ala
changu
yao
